

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

ТЕРІМЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович

СЛОВ'ЯНИ ПОДНІПРОВ'Я У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС.Н.Б.

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

КИЇВ - 1994

930
Офіційні опоненти - доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Державного Ермітажу
М.Б.Шукин

- доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України О.В.Сухобоков

- доктор історичних наук, професор Харківського державного університету
В.К.Міхеев

Провідна установа - Інститут археології Російської АН

Захист відбудеться "25" січня 1995 р.
о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої ради
шифр Д.016.47.01 по захисту дисертацій на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук при
Інституті археології НАН України, 252014,
м.Київ, вул. Володимирська, 3

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту археології НАН України (вул.Видубецька,40)

Автореферат розіслано "10" грудня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат історичних наук *Петрашко* - В.О.Петрашенко

Складна доля слов'янських народів, їх вагомий внесок у формування етно-політичного обличчя сучасної Європи пояснюють інтерес до життя давніх слов'ян, яке до VI ст. залишалося за межами письмової історії. Проблема походження слов'ян належить до "вічних" питань науки. Процеси, що викликали появу на історичній арені одного з найбільших етносів Європи, все ще недостатньо вивчені. Обумовлено це складністю самих етнологічних процесів і відсутністю надійних письмових свідчень про глибинні області, де знаходилась прабатьківщина слов'ян до початку їх широкого розселення. Все це призвело до того, що походження слов'ян вивчається перш за все на основі лінгвістичних і археологічних джерел.

В міру накопичення археологічних фактів роль археології у вивченні цієї проблеми стає провідною. На відміну від лінгвістичних даних, яким досить часто не достає просторової і хронологічної визначеності, матеріали археології конкретно-історичні та географічно локалізовані. Підхід археологів до проблеми слов'янського етнологічного походження полягає головним чином у пошуках попередників культур ранньоісторичних слов'ян.

У повоєнні роки археологами-славістами досягнуто визначних успіхів у вивченні старожитностей I тис.н.е. Зокрема, виявлено низку археологічних культур римського часу, типологічно близьких до слов'янських пам'яток V-VII ст. Серед них все більше уваги привертають пам'ятки Середнього і Верхнього Подніпров'я, а також Лівобережжя Дніпра першої половини I тис.н.е. Вони поділяються на дві послідовно існуючі групи: північно-карпатські пам'ятки I-II ст.н.е. та київську культуру III-V ст.н.е. Хоча роль цих старожитностей у форму-

ванні ранньосередньовічних слов'янських культур визнана майже всіма провідними археологами, багато конкретних питань потребує розв'язання. Тому детальний розгляд усіх піньовзарубинецьких і київських матеріалів є досить **актуальним**.

Аналіз усіх джерел, виконаний з врахуванням розрізаних або неопублікованих матеріалів, дасть вирішити такі джерелознавчі **завдання** як визначення археологічного комплексу культурних груп, їх територіальних та хронологічних меж, локальних особливостей та ін. Базуючись на цьому можна здійснити культурно-історичну інтерпретацію - в'ясувати особливості соціально-економічного розвитку, етнічну належність носіїв піньовзарубинецьких і київських пам'яток, характер їх відносин з іншими синхронними та діахронними етнокультурними спільнотами.

Мета роботи - всебічне висвітлення історії піньовзарубинецьких і київських племен протягом I-Y ст. та їх відношення до ранньосередньовічних слов'ян Y-YII ст. Відповідно, предметом дослідження є піньовзарубинецькі пам'ятки I-II ст., київська культура III-Y ст., а також соціально-економічний розвиток їх носіїв. В порівняльному аспекті розглядаються зарубинецька культура, пам'ятки зубрицької (волинно-подільської) групи та північно-західної групи черняхівської культури, колочинська, пеньківська і правська культури. Особливу увагу в роботі приділено визначенню місця піньовзарубинецьких і київських старожитностей у формуванні археологічних культур ранньоісторичних слов'ян. Шлях до вирішення цього питання - співставлення їх типологічних і соціально-економічних характеристик.

Головними джерелами є археологічні матеріали I-Y ст.,

здобуті археологами Києва, Чернігова, Сум, Харкова, Москви, Санкт-Петербурга, Курська, Мінська, Гомеля тощо. Джерелознавчу базу дослідження складають близько 80 пізньозарубинецьких пам'яток I-II ст. та біля 300 пам'яток київської культури III-V ст. Приблизно на 50 з перших та на 95 з других провадилися розкопки. Особливий інтерес становлять широко досліджені пізньозарубинецькі селища Лютіж, Почеп, Синьково, Картамишево 2, Тернівка 2 та ін., а також поселення київської культури Обухів 3, Глеваха, Лавриків Ліс, Роїще, Улянівка, Попово-Лежачі 4, Гочево 1, Шишино 5, Букрівка 2, Каменево 2 та ін., могильники Козаровичі, Нові Безрадиці, Приоскольське 2 та ін. В результаті розкопок цих пам'яток та опрацювання ряду неопублікованих комплексів отримано інформацію про 360 споруд I-V ст. та про 170 поховань III-V ст. Крім публікацій використано також матеріали археологічних колекцій і фондів Інституту археології НАНУ (м.Київ), Інституту археології РАН (м.Москва), Інституту історії матеріальної культури РАН і Ермітажу (м.Санкт-Петербург), Інституту історії АНБ (м.Мінськ), Чернігівського і Харківського історичних, Сумського, Курського, Гомельського і Могилівського краєзнавчих музеїв.

Методика дослідження відображають такі положення::

1. Тісний зв'язок етносу з характером матеріальної культури.
2. Принцип ретроспекції для виявлення генетично пов'язаних культур (не обминаючи жодної ланки).
3. Визначення типологічних і хронологічних характеристик культурних груп на основі надійних комплексів з наступним використанням масового матеріалу.

4. При порівняльному аналізі культур співставлення максимально близьких пам'яток для отримання коректних висновків (на підставі заповнення територіальних і хронологічних лакун).

5. Генетичний зв'язок діахронних культур, що визначається шляхом не тільки типологічної схожості, але й специфіки соціально-економічної структури їх носіїв.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше :

1. В науковий обіг введено в повному обсязі інформація про пізньозарубинецькі та київські пам'ятки I-IV ст., що в значній мірі отримана автором експедиційними дослідженнями 1974-1993 рр.

2. Виділено комплекс культурних груп, визначено їх ареали, виділено локальні варіанти і типи пам'яток, уточнено хронологію і періодизацію пізньозарубинецьких і київських пам'яток.

3. Всебічно обгрунтовано членування "класичної" зарубинецької культури і пізньозарубинецьких пам'яток I-II ст., що склалися на основі зарубинецьких старожитностей при участі їхнівських, пшеворських та інших елементів. Київська спільність формується шляхом складної перебудови традицій різноманітних пізньозарубинецьких пам'яток і є самостійною археологічною культурою.

4. Широко використовується комплексний підхід до проблеми етногенезу слов'ян: крім археологічних джерел залучено історичні та лінгвістичні дані, а також відомості, що отримані методами палеоботаніки, палеозоології, металографії та ін.

5. На новому матеріалі розглядаються особливості куль-

турно-історичного розвитку пізньозарубинецьких і київських племен, їх відносини з носіями сусідніх культур римського часу, а також зв'язок київської культури з культурами ранньоісторичних слов'ян.

6. Показано, що старожитності I-III ст. утворюють певну культурно-господарську єдність, яка відображає етапи розвитку слов'янського етносу в Подніпров'ї: пізньозарубинецькі пам'ятки I-II ст., київська культура III-V ст., колочинська, пеньківська і празька культури V-VII ст.

Практична цінність роботи полягає у виділенні за археологічними, історичними та лінгвістичними даними безпосередніх предків ранньоісторичних слов'ян, яких можна вважати основною групою східноєвропейських венетів I-IV ст. Загальні висновки та окремі розробки дисертації можуть бути використані при написанні узагальнюючих і науково-популярних робіт з давньої історії і археології України та суміжних територій, при підготовці підручників і курсів лекцій, для організації музейних експозицій.

Апробація основних положень дослідження здійснена в серії наукових робіт, в тому числі в семи індивідуальних та колективних монографіях. За участь у написанні однієї з них автору присуджено звання лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки за 1991 р. Різні аспекти роботи були також викладені у формі доповідей на республіканських і міжнародних конференціях, конгресах, симпозіумах (в тому числі в Москві, Пскові, Курську, Гомелі, Любліні). Положення і висновки використані в працях інших дослідників.

Дисертація складається з вступу, шести розділів, списку літератури, додатків та ілюстрацій.

У розділі 1 досліджується історіографія проблеми. За останні десятиріччя в'язувалось, що формування культур ранньоісторичних слов'ян V-VIII ст. лише побічно пов'язане з черняхівською культурою. Вони належать до різних структурних моделей і не мають між собою прямого генетичного зв'язку.

З початку 50-х рр. набула розвитку гіпотеза, згідно якою слов'янські пам'ятки третьої чверті I тис.н.е. виникають на основі старожитностей пограниччя лісу та лісостепу - нащадків зарубинецької культури. В.М.Даниленко, П.Н.Третьяков та їх послідовники вірно помітили структурну близькість цих культурних груп і слов'янських старожитностей, визначили нові перспективи польових досліджень, але достатньо повна система доказів не була розроблена.

Ряд авторів шукає компромісних рішень, намагаючись виділити слов'янські елементи у пшеворській та черняхівській культурах. Цим шляхом пішли І.П.Русанова і В.В.Седов, однак виділені ними ознаки не утворюють тієї ж системи, що притаманна ранньосередньовічним слов'янським культурам.

В 70-х рр. сформувався новий напрямок, прихильники якого намагаються врахувати конструктивні висновки попередніх гіпотез. Все більше місця приділяється дослідженням, пов'язаним з конкретними розробками ряду джерелознавчих проблем - пошукам нових пам'яток, їх всебічному вивченню та інтерпретації (В.Д.Баран, Є.О.Горюнов, Д.Н.Ковак, А.М.Обломський та ін.) Саме подібні погляди склали основу концепції слов'янського етногенезу, розроблену співробітниками відділу слов'янської археології інституту археології НАН України, в тому числі автором даної дисертації.

Ровиток вгаданих концепцій був викликаний результатами експедиційних досліджень. Пам'ятки київського типу були виділені В.М.Даниленком на рубежі 40-50-х рр. шляхом аналізу невеликих матеріалів з околиць Києва. Надалі в цьому регіоні був вивчений ряд опорних пам'яток київського типу: Нові Безрадичі, Ходосівка, Бортничі (розкопки В.М.Даниленка), Коваровичі (Є.В.Максимов), Обухів 2,3,7 (Н.М.Кравченко, Н.С.Абашина, Є.Л.Гороховський), Сушки 2 (О.М.Приходнюк), Глеваха (Р.В.Терпиловський) та ін. Одночасно відбувались дослідження північноарубинецьких поселень Лютіж (В.І.Відаля, С.П.Пачкова) та Оболонь (Г.М.Шовкопляс).

У басейні Десни основні матеріали I-II ст. були отримані під час розкопок поселень Почеп (Ф.М.Заверняев) та Синьково на р.Судості (А.К.Амбров). Поселення київської культури досліджувалися в районі Новгород-Сіверського та Сосниці - Лавриків Ліс, Форостовичі, Кирівка 1 (П.М.Третьков, Є.О.Горюнов), а також біля Чернігова - Улянівка, Роїще (Є.В. Максимов, Р.В. Терпиловський), Титова Річка, Олександрівка 1 (О.В. Шекун), Верхньостриженське 2,3 (Г.О. Романова, О.О.Щеглова), Гребля (Т.П. Валькова). На Сеймі поселення Попово-Лежачі 4 було розкопано А.М.Обломським та автором.

На сході Дніпровського Лівобережжя досліджено такі північноарубинецькі пам'ятки: Вовки, Картамишево 2 (Є.О.Горюнов), Вобрава 3, Гочево 7 (В.М.Горюнова), Тернівка 2, Берівка 2 (А.М.Обломський) та ін. До київської культури належать поселення Воробіївка 2, Тазово, Букрівка 2, Каменево 2 (Є.О.Симонович), Курган-Азак (О.В.Сухобоков), Шмирево (Є.О.Горюнов), Шишино 5 (А.М.Обломський), Гочево 1,2

(М.О.Тихоміров, Р.В.Терпиловський), Воромля 2 (Г.М.Некрасова та автор). Також були проведені дослідження могильників Кулига (М.В.Шукін) та Приоскольське 2 (А.М.Обломський).

Головними поселеннями та могильниками київської культури Верхнього Подніпров'я є Абідня та Тайманово (Л.Д.Поболь), однак відомості про них введені до наукового обігу в самому загальному вигляді. Кілька пам'яток досліджено на Гомельщині О.А.Макушниковим та О.І.Дробушевським.

Підсумки джерелознавчого вивчення північозарубинецьких та київських пам'яток були підведені у монографіях автора (1984), А.М.Обломського (1991), А.М.Обломського, Р.В.Терпиловського (1991), Р.В.Терпиловського, Н.С.Абашиної (1992).

Важливе місце, що займають північозарубинецькі та київські пам'ятки серед старожитностей I тис.н.е., викликало появу різноманітних думок з питань їх походження та участі у формуванні ранньосередньовічних культур. Наприклад, як пряме продовження зарубинецької культури завершальний етап II розвитку, розглядали пам'ятки київського типу В.М.Даниленко, П.М.Третяков, Л.Д.Поболь. Ю.В.Кухаренко взагалі не визнавав існування північозарубинецьких пам'яток. В.В.Седов і І.П.Русанова носіїв культур південної частини лісової зони вважають балтами. Е.О.Симонович намагався показати типологічну подібність київської та черняхівської культур, які на його думку, в однаковій мірі належали слов'яни. М.В.Шукін, Д.О.Мачинський, не заперечуючи значення північозарубинецьких і київських пам'яток у складанні культур слов'янам. Лівобережжя, пошуки попередників празької культури пов'язують із зоною "подільської білої плями". О.М.Приходнюк пропонує понизити початок колочинської і пенківської куль-

тур до III-IV ст., заперечуючи існування самостійної київської культури. Існують також певні розбіжності між різними дослідниками щодо визначення типологічних зв'язків, хронології, території вказаних культурних груп і окремих пам'яток

Проблема культурного визначення старожитностей, що розглядаються, тісно пов'язана з інтерпретацією найбільш масової категорії інвентаря - ліпної кераміки, тобто з розробками типологічних схем. Природно, вивчення всієї півнозарубинецької і київської кераміки потребує використання єдиної методики, проте жодна з існуючих класифікацій для цього не підходить, хоча нами враховані деякі елементи розробок інших авторів. Типологічна схема, яку ми використовуємо, побудована за ієрархічним принципом і передбачає виділення класів за формою максимального розширення корпусу, типів - за загальними обрисами профілю, варіантів - за характером верхньої частини. Клас I утворюють опуклобокі та слабопрофільовані горщики: тип 1 - посудини з випуклою лінією верхньої частини, тип 2 - менш профільовані з прямою лінією верхньої частини, тип 3 - тюльпаноподібні посудини з широкою горловиною, тип 4 - посудини із загнутим всередину краєм.

Клас II утворюють горщики із реберчастим переламом корпусу: тип 1 - посудини із прогнутою верхньою частиною, тип 2 - біконічні та тип 3 - циліндро-конічні. Ці основні типи півнозарубинецької і київської кераміки доповнюються деякими індивідуальними формами.

Столовий посуд складають переважно півнозарубинецькі миски. Порівняно нечисленні київські лощені посудини відрізняються від них, як правило, більш витягнутими про-

порціями. Згідно нашої типології до класу I внесені миски з опуклим бочком, а до класу II - різні типи ребристих мисок, які складають основну масу. Керамічний комплекс доповнюється також дисками або сковорідками з невеликим бортиком та конічними площками або покришками. Специфіка керамічних наборів визначається насамперед за співвідношенням ведучих типів горщиків, деякими змінами їх профілювання та пропорцій.

В розділі 2 розглядаються пізньозарубинецькі пам'ятки Подніпров'я I-II ст. Біля рубежа нашої ери відбувається розпад латенських традицій, що знайшло відображення у зникненні таких культур як поянешті-лукашівська, ясторфська та ін., а також в значній трансформації шеворської та оксивської культур.

В середині - третій чверті I ст. н. е. внаслідок різних причин зарубинецька культура переживає кризу. В результаті цього починаються масові міграції зарубинецьких племен, які призводять до суттєвих змін етнокультурної карти лісостепової та півдня лісової зони Східної Європи. Завдяки розселенню зарубинецьких племен виникають нові культурні спільності.

В північній частині Середнього Подніпров'я, на кордоні лісової та лісостепової зон з'являються пам'ятки типу Лютіж. Сім селищ розкопувалися: Лютіж, Оболонь, Таценки, Тетерівка, Чапаївка, Нові Беєрадиці, Вишеньки, а також два поховання в кремацією в Вортничих і Жукіні. За даними розвідок зафіксовано ще вісім пам'яток.

Поріччя Десни (переважно верхню течію) та її найближчі притоки (Судость, Навля) займали пам'ятки типу Почеп. На 13 поселеннях провадилися розкопки: Синьково, Синьково-Дмитро-

во, Желеане, Білокам"янка, Киселівка 3 та ін.

Пам"ятки типу Картамишево 2 -Тернівка 2 розповсюджені у лісостеповій зоні на сході Дніпровського Лівобережжя (в верхів"ях Сейму, Пслу та Ворскли) та басейні Сіверського Дінця. Комплекси та матеріали цього періоду зафіксовані на 21 поселенні, які досліджені розкопками (Картамишево 2, Боб-рава, Гочево 7, Тернівка 2, Березівка 2 та ін.) . Враховуючи дані развідок, загальна кількість пам"яток становить біля 50.

Найбільш різноманітні форми ліпного посуду походять з пам"яток типу Лютіж - тут переважають опуклобокi горщикі типу I-16 та реберчасті типів II-16 і II-26, які доповнюються деякими іншими формами горщиків та корчаг, а також дисками і конічними покритками. Для селищ типу Почеп типові опуклобокi горщики типів I-16, та I-26. На сході Лівобережжя розповсюджені передусім опуклобокi (тип I-1), тюльпаноподібні (I-3а) та ребристі посудини типів II-16, II-26.

При співставленні форм нелощених горщиків пам"яток типу Лютіж, Почеп, Картамишево 2 - Тернівка 2 співпадає більшість типів як опуклобоких, так і реберчастих посудин. Локальну специфіку мають деякі особливості декору нелощених горщиків і традиції розповсюдження окремих форм цієї категорії кераміки.

Схожість почепської кераміки з середньодніпровською типу Лютіж підтверджується також майже повним співпаданням типів лощених мисок. Лощений посуд на пам"ятках типу Картамишево 2- Тернівка 2 менш різноманітний, але основні типи мисок (I-2, II-3 і II-2 варіанту а) мають аналогії в Лютелі і Подесенні.

У всіх трьох регіонах наявні близькі за конструкцією житла - напівземлянки прямокутної форми із середньою довжиною стін 3,5-4,5 м та відкритим вогнищем близькі до споруд зарубинецької культури. На пам'ятках типу Почеп частіше ніж на інших територіях, трапляються житла з центральним опорним стовпом.

Датуючими знахідками на пам'ятках вищезгаданих груп є очкові фібули, застібки пізньолатенської схеми "почепського типу" тощо. З кількох поселень сходу Дніпровського Лівобережжя (Картамишево 2, Бобрава, Головино 1, Жерновець) та Оболоні походять найбільш ранні прикраси кола виїмчастих емалей.

Аналіз хронології показує, що пам'ятки типу Почеп і Картамишево 2-Тернівка 2 в цілому синхронні. Вони виникають в один і той же, досить вузький період, який в плані відносної хронології співпадає з фіналом вживання речей третьої фази півного латену та появою прикрас стилю В1 на території Східної Європи. В межах періодів В1 і, можливо, В2 вони синхронізуються з пам'ятками типу Лютіж, хоч останні і виникають дещо раніше. На півньозарубинецьких пам'ятках типу Лютіж продовжується розвиток місцевих класичних зарубинецьких традицій. Близькість форм нелощеної кераміки та конструкцій напівземлянок Подесення, сходу Лівобережжя та басейну Сіверського Дінця з лютезькими вказує на те, що формування культурних груп півньозарубинецьких пам'яток відбувалося на основі традицій середньодніпровського населення.

Разом з тим, зарубинецькі середньодніпровські традиції не пояснюють своєрідності півньозарубинецьких пам'яток Подесення і сходу Лівобережжя. Для першої з них ще А.К.Амбро-

вом помічено наявність юхнівських рис у домобудівництві (довгі наземні будинки), наборі побутових речей і орнаментативній кераміці. Специфіка почепських пам'яток полягає в синтезі культурних традицій зарубинецького середньодніпровського населення та пізньоюхнівських племен, що залишили пам'ятки типу верхнього шару городища Полужжя.

Серед пізньозарубинецької кераміки сходу Дніпровського Лівобережжя помітне місце займають лощені мисковидні посудини із зигзагоподібним профілем (тип ІІ-1 варіант б), близькі до деяких середньодніпровських мисок за формою, але, на відміну від них, більш витягнутих пропорцій. Подібні "вази" з Картамишева 2 і Бобрави прикрашені композиціями у вигляді меандрів, свастик і т.п. Форми, пропорції і орнаментативні подібних виробів знаходять аналогію серед кераміки шеворської культури римського часу. Ймовірно, вони з'являються на сході Лівобережжя внаслідок переселення в цей регіон невеликої групи носіїв шеворської культури.

Одночасно відбувається розселення зарубинецьких племен і в західному напрямку - у верхів'я Дністра та на Західну Волинь. Внаслідок цього тут формується особлива культурна спільність - пам'ятки зубрицької (волино-подільської) групи, в яких, як показав Д.Н.Козак, синтезуються риси шеворської, зарубинецької і липицької культур.

Південнобузька група пам'яток, що об'єднує поселення Мар'янівка, Рахни, Носівці, могильник Рахни та ін., в географічному і типологічному відношенні займає перехідне положення між західними "шеворсько-зарубинецькими" і східними пізньозарубинецькими старожитностями.

Пам'ятки типу Грині не утворюють компактного скупчення,

характерного для інших пізньозарубинецьких культурних груп. На цей час їх відомо всього дев'ять: Грині 1 і 2 в гирлі р.Тетерева, Обухів 13, Решітки на лівому березі Дніпра поблизу Канева, Зміївка в понизі р.Снов, ряд комплексів у Вовках, Рябівці 3 і Гочево-3 в басейнах р.Псла і Ворскли, а також в Раківці 2 на Сіверському Дінці.

На поселеннях типу Грині найбільш широко розповсюджені широкогорлі посудини типу І-2 варіанту б, які майже не зустрічаються на інших пізньозарубинецьких пам'ятках.

Специфіка декору кераміки типу Грині полягає у широкому використанні звичаю вкривати горщики розчосами, нанесеними в різних напрямках гребінцем або крупнозубчастою тріскою. Від інших пізньозарубинецьких груп пам'ятки типу Грині відрізняє також більш "молодий вік" - за знахідкою фібули типу 84 за Альмгреном вони датуються в межах другої половини II ст.

Всі ці особливості відокремлюють пам'ятки типу Грині від кола старожитностей, що формуються на середньодніпровській зарубинецькій основі. Найбільша близькість пам'яток типу Грині, як відзначив А.М.Обломський, спостерігається з однією з двох верхньодніпровських груп зарубинецької культури - пам'ятками типу Кистені-Чечерськ, розповсюдженими від середньої течії Березини до Середнього Посожжя. Ймовірно, пам'ятки типу Грині є наступним етапом розвитку цих старожитностей. Таким чином, друга хвиля переміщень в Подніпров'ї відбувається здебільш в середині II ст. і являє собою міграцію на південь і південний схід нащадків верхньодніпровського зарубинецького населення.

При значній різноманітності вищезгаданих культурних спільностей, яка не дозволяє розглядати їх як локальні варі-

анти однієї культури, все ж спостерігається певна тенденція до уніфікації основних елементів в межах великої культурної області, що охоплює західну частину лісостепу та суміжні райони лісової зони Східної Європи. Процес формування єдиної спільності, ймовірно, загальмувався внаслідок інвазії вельбарських племен через Волинь в напрямку Південного Побужжя та Подніпров'я. Подальший розвиток її західної і східної частин проходив практично відокремлено.

У розділі 3 аналізуються пам'ятки київської культури, що прийшли на зміну вищезгаданим пізньоварубинецьким групам на рубежі ранньо- та пізньоримського періодів.

На цей час вони охоплюють значну територію, утворюючи чотири локальні варіанти: середньо- та верхньодніпровський, деснянський і східнолівобережний. Таким чином, ареал київської культури майже повністю співпадає з пізньоварубинецьким.

В межах середньодніпровського варіанту розкопками різного масштабу досліджено 19 пам'яток, деснянського - 34, східнолівобережного (сейминсько-донецького за А.М.Обломським) - 28. На території Верхнього Подніпров'я нами враховано 12 пам'яток, а також ще два поселення верхньодніпровського типу, що знаходяться у Подесенні.

В цілому є біля 40 опорних пам'яток, які дозволяють дати всебічну характеристику київської культури. Місцева специфіка найбільш помітна при порівняльному аналізі житлобудівництва, поховального обряду та кераміки.

Основна маса жител являє собою напівземлянки, форма яких в плані близька до квадрату з довжиною сторони 3,3-5 м. Свідченням застосування зрубної або рамочної конструкції стін є валишки споруд, які мають обвуглені дерев'яні деталі:

Савенки, Бортничі, житло 2; Деснянка, житло 10; Яловщина, Гудок. Менш розповсюдженою була каркасно-стовпова конструкція стін.

Крім напівземлянок на поселеннях київської культури досліджено 18 жител, для яких можна припустити застосування стін, що споруджені на рівні материка або навколо заглибленої частини. Для таких споруд відомі черені глинобитних печей вирізані в материк. Відносно великий відсоток будівель цього типу складають лише на поселенні Олександрівка 1.

Основним типом житла для Подесення є напівземлянка з центральним стовпом і відкритим вогнищем поблизу нього. Більша частина жител має квадратну форму зі зрубною конструкцією стін. У Середньому Подніпров'ї трапляються напівземлянки з центральним стовпом, а також будови з вогнищем в кутку. Крім зрубів на Київщині відомі також житла каркасної конструкції з глиняною обмазкою. Для сходу Дніпровського Лівобережжя характерні напівземлянки зрубної або каркасної конструкції, які досить часто мають видовжену форму. Порівняно широко розповсюджені наземні житла, а також глиняна обмазка стін. У Верхньому Подніпров'ї крім напівземлянок зрубної конструкції, ймовірно, споруджувались наземні стовпові будинки. В ряді випадків застосовувався центральний стовп. Черені вогнища звичайно вимощені каменем, іноді використовувались печі-кам'янки (Щатково, Гудок).

На цей час відомо біля 170 поховань київської культури. В Середньому Подніпров'ї досліджено могильники в Коваровичах і Нових Безрадичах (біля 30 поховань), Подесенні - в Кирилівці (5), Верхньому Подніпров'ї - в Абідні (12), Тайманово (біля 100), на вододілі Дніпра та Дону - Шишино 5 (5),

Куліві (6) та Приоскольському 2 (10).

Для київської культури характерні ґрунтові могильники без зовнішніх ознак і обряд трупоспалення на стороні. Переважна більшість поховань ямні. Звичайно в ямі знаходять нечисленні кальциновані кістки, тобто в ній поміщали лише жменю попелу з поховального вогнища.

Частина поховань має небагатий поховальний інвентар. Кераміка, за виключенням урн, потрапляла у фрагментованому стані, що, ймовірно, засвідчує проведення ритуалів типу триани з розбиттям посуду під час спалення.

Для Середнього Подніпров'я, за матеріалами могильника у Козаровичах, типове розміщення у похованні численних уламків вторинно перепаленого посуду. В верхів'ях Полу іноді зустрічаються урнові трупоспалення. На території Беларусі, крім округлих поховальних ям, відомі захоронення у великих видовжених ямах.

Біля рубежу нашої ери подібні риси поховального обряду спостерігаються перш за все в могильниках верхньодніпровської групи зарубинецьких пам'яток. Існує певна близькість з деякими рисами поховального обряду шеворської культури. Можливо формування поховальної обрядності київської культури проходило на основі верхньодніпровської зарубинецької за участю, ймовірно і шеворських елементів.

Кераміка найбільш ранніх пам'яток Середнього (Козаровичі, Сушки 2) і Верхнього Подніпров'я (Абідня), Подесення (Попово-Лежачі 4, Гребля) та сходу Дніпровського Лівобережжя (Гочево 1, Шишино 5) характеризується значним збереженням півнозарубинецьких рис. Основна відмінність від півнозарубинецького набору посуду полягає в заміні сильнопрофільова-

них опуклобоких горщиків типу I-1 посудинами типів I-2 і I-3. Пізньозарубинецька традиція зберігається у високих шийках, орнаментованих вінцях і в поодиноких архаїчних формах (Попово Лежачі 4, Гочево 1, Абідня).

На середню фазу розвитку культури припадає розквіт київського керамічного комплексу. Для різних районів можна відмітити перевагу деяких індивідуальних форм: для Середнього Подніпров'я (Обухів 3, Глеваха) - широкогорлих корчаг і горщиків з вузькою горловиною та високим крутим плечиком - типів I-2б і I-1б, для Подесення (Деснянка, Лавриків Ліс, Кирівка 1,2) - тюльпаноподібних посудин типу I-3, для сходу Дніпровського Лівобережжя (Букрівка 2, Тазово, Рідний Край 3) - опуклобоких типу I-1а, для Верхнього Подніпров'я (Абідня, Тайманово) - банкоподібних.

Для заключного етапу типовим стає широке розповсюдження приземкуватих, у порівнянні з більш ранніми, біконічних горщиків типу II-2в, опуклобоких типу I-2 і дещо менше типів I-3 і I-1. В цей час з'являються поодинокі циліндро-конічні посудини типу II-2а. Особливо численними є біконічні форми типу II-2в,г на пам'ятках Чернігівщини (Роїще, Верхньостриженське 2, Олександрівка 1). На більшості пам'яток Подесення переважають банкоподібні та тюльпаноподібні посудини (Улянівка, Виблі і ін.). В Середньому Подніпров'ї (Обухів 2, Вишеньки, Погреби) домінують опуклобок, банкоподібні та біконічні горшки. На пам'ятках сходу Дніпровського Лівобережжя (Каменево 2, Курган-Авак) переважає банкоподібний та тюльпаноподібний посуд типів I-2в і I-3, досить рідко трапляються біконічні та циліндро-конічні форми, що наближає кераміку цього регіону до деснянської.

В цілому лощений посуд (головним чином ребристі миски простих форм) є типовим перш за все для раннього керамічного комплексу київської культури. В цьому можна бачити півнозарубинецькі традиції, які увібрали в себе ряд шеворських елементів. Пізніше знахідки столової ліпної кераміки стають поодинокими.

Хронологія київської культури може бути визначена за знахідками речей пізньоримських типів імпортного або місцевого виробництва. Загальні рамки існування київської культури визначаються в межах рубежу II/III ст. - першої половини V ст., всередині яких можна виділити три періоди, що у якійсь мірі перекривають один одного.

До раннього періоду відноситься ряд пам'яток Середнього (Козаровичі, Нові Безрадичі, Сушки 2, Хлепча та ін.) і Верхнього Подніпров'я (Абідня), Подесення (Попово-Лежачі 4, Гребля, Октябрське 2) і сходу Лівобережжя (Гочево 1, Шишино 5, Рябівка 1, Шмирево та ін.). Пізньозарубинецька традиція проявляється тут у використанні острог та пряжок середньоевропейських типів, прикрас кола виїмчастих емалів.

В цей час провінційно-римський імпорт (гончарна кераміка, в тому числі амфори типу D, скляні та пастові намистини, фібули-броші та ін.) надходив у відносно рідких випадках. Новаціями, характерними для ранніх пам'яток київської культури, є півдніазні фібули серії А, рідше В за Є.Л.Гороховським. Хронологія ранньої фази може бути визначена в межах кінця II-III ст., причому більшість пам'яток, ймовірно, тягнє до першої половини та середини III ст.

На наступному етапі носії київської культури входять в контакти з черняхівськими племенами - черняхівський імпорт

широко проникає навіть на пам'ятки, що розташовані за межами черняхівського ареалу (Глеваха, Букріївка 2, Колосовка, Тазово, Воробіївка 2). В цей період відбувається також масове розповсюдження київських пам'яток у Подесенні (Лавриків Ліс, Киріївка 1 і 2, Форостовичі, Тотова Річка, Смичин). Не виключено, що в цей же час в порілля Десни проникають виходці з Верхнього Подніпров'я, що залишили такі поселення як Верхньостриженське 3 та Мена 5.

Хронологічними індикаторами другого періоду можуть служити підв'язні фібули серій А та В, воїнські фібули, пряжки та ін. Характерними для цього часу також є черняхівські фібули VII групи за Альмгреном, амфори типів D і F, рогові гребінці переважно типу I. Співіснування цих речей засвідчує, що розквіт київської культури припадає на другу половину III-IV ст.

Пізній етап характеризується фінальними контактами з черняхівською культурою. Крім різноманітних черняхівських речей, що виявлені на поселеннях Роїще, Олександрівка 1, Каменево 2 та ін., остання стадія розвитку київської культури може бути датована амфорами типу Е, скляними намистинами і уламками глека, браслетом з потовщеними кінцями, люстерком з центральною петлею, фібулами з лопаткоподібною ніжкою. Заключна фаза київської культури датується другою половиною IV - першою половиною V ст.

Походження київської культури можна визначити шляхом співставлення піньоварубинецьких пам'яток з найбільш ранніми київськими комплексами різних регіонів. Вдалося з'ясувати, що жоден з локальних варіантів київської культури не був наслідком еволюційного розвитку місцевих піньовару-

бинецьких старожитностей. Всі вони виникають внаслідок синтезу двох типів пізньозарубинецьких пам'яток. Київська культура в Середньому Подніпров'ї формується шляхом злиття традицій середньодніпровського населення, що залишило пам'ятки типу Лютіж, з верхньодніпровсько-посожськими елементами. На вододілі Дніпра і Дону, як показав А.М.Обломський, нове явище складається на основі синтеза двох споріднених пізньозарубинецьких груп - "західної" типу Картамішево 2 і "східної" типу Тернівка 2. Протягом II ст. почепські племена, можливо, залишають Подесення, куди згодом з південного сходу проникають нащадки носіїв пам'яток типу Картамішево 2, а з півночі - верхньодніпровські угруповання. Внаслідок їх інтеграції, ймовірно, виникає деснянський варіант київської культури. Верхньодніпровський варіант формується шляхом синтезу традицій двох пізньозарубинецьких груп, що беруть свої витoki в пам'яток типу Чаплин і типу Грині.

Таким чином, в процесі складання київської культури відбувається перебудова традицій різних пізньозарубинецьких груп. Нова спільність, що виникла внаслідок цього, зберегла лише окремі риси класичної зарубинецької культури. Цей специфічний культурно-хронологічний комплекс, основні елементи якого виразно відрізняються не тільки від сусідніх археологічних культур, але й від попередніх і наступних старожитностей цієї ж території, відповідає окремій археологічній культурі.

Разом з тим, київські старожитності мають значну структурну схожість із синхронними культурними групами, розкиданими далеко на захід і схід від київського масиву: трьома пам'ятками типу Заверря в поріччі Верхнього Дніпра і

Західної Двини, типу Інясево в басейні Хопра, типу Лбище в Середньому Поволжі та ін. Із сусідніх з київською культурою старожитностей потужний вплив на неї мала високорозвинена черняхівська культура більш південих областей. Особливо активні контакти між носіями київської і черняхівської культур проходили в районі вододілу Дніпра та Дону під час існування поселення Боромля 2, Рідний Край 3, Букрівка 2 тощо.

Контакти київської і черняхівської культур на Київщині відбувалися у відносно вузькій смузі, причому кордон між ними на початку IV ст. дещо переміщується на північ, а після середини IV ст. - на південь від Стугни. На пам'ятках цього регіону звичайно присутні лише поодинокі черняхівські речі (Бортничі, Обухів 3, Погреби). Деяким винятком є поселення Глеваха, де черняхівський імпорт представлений досить виразно.

Необхідно також зупинитися на матеріалах поселення Хлопків 1 на р.Трубіж, яке розглядається його дослідником Г.М.Некрасовою як черняхівське. Але, незважаючи на численні черняхівські речі, ліпний керамічний комплекс Хлопкова характеризується перевагою посуду київського стилю.

Через унікальність цієї пам'ятки проблеми її походження та співвідношення з київською та черняхівською культурами потребує подальшого вивчення. Не виключено, що спочатку поселення було засновано носіями черняхівської культури, на що вказує ряд "чисто черняхівських" об'єктів. Пізніше, після середини IV ст., сюди проникає київське населення, внаслідок чого зростає кількість специфічної ліпної кераміки і комплекс пам'ятки приймає змішаний київсько-черняхівський характер.

Прямі контакти деснянських племен київської культури та черняхівського населення відбувалися в рамках другої половини IV - першої половини V ст. Існування таких зв'язків фіксується, головним чином, за надходженням речей гунського часу на ряді селищ Чернігівського Подесення: у Роїці, Верхньостриженському 2, Олександрівці 1 та Улянівці.

Кераміка, аналогічна київській, зафіксована у невеликій кількості і в Лепесівці у верхів'ях Горині. Певна близькість спостерігається також між київською культурою і сверідними черняхівськими пам'ятками верхньої течії Дністра та Західно-го Вугу (Черепин, Дем'янів, Ріпнів II, Вовшів та ін.) Пояснюється це перш за все подібністю субстратів обох культурних груп, в яких переважають пізньозарубинецькі та окремі пшеворські елементи. Можна припустити, що пам'ятки типу Черепин 1 типу Воромля 2, що потрапили під сильний вплив з боку черняхівської культури в середині-другій половині III ст., були явищами одного порядку. Нададі їхні шляхи були різними: західна група зберегла свою самобутність і протягом IV- початку V ст., а східна, судячи з усього, була витиснена або асимільована черняхівською культурою на початку IV ст.

Розділ 4 присвячений визначенню місця київської культури у формуванні культур ранньоісторичних слов'ян. Деталі цього процесу можна виявити шляхом порівняльного аналізу найбільш пізніх київських комплексів та найраніших пам'яток культур V-VIII ст. Досить умовна межа між ними охоплює злам пізньоримської та ранньосередньовічної епох, тобто період переселення народів.

Тісний зв'язок між київською та колочинською культурами, помічений ще В.М.Даниленком, П.М.Третьяковим та Е.О.Горю-

новим, не викликає особливих сумнівів. Він підтверджується майже повним збігом їх ареалів, значною близькістю елементів матеріальної культури та, нарешті, наявністю перехідних пам'яток. Особливо великою є подібність з пізньокіївськими ранньокієвськими пам'яток на Десні (Вигори 2 поблизу Чернігова, Заяр'є, Смяч, ряд комплексів в Колодявного Бугра та Целікова Бугра біля Новгорода-Сіверського), а також у верхів'ях Сейму (Комарівка) та Псду (Піщане). Найпізніші київські пам'ятки відрізняються від цих архаїчних кієвських комплексів практично лише деякими деталями оформлення кераміки та ступенем розповсюдження тих чи інших типів горщиків. Поступово припиняється також використання речей провінційно-римських типів, пов'язаних з черняхівською культурою (передусім гончарної кераміки). Знахідки кількох прикрас дозволяють віднести найдавніші пам'ятки кієвської культури до середини - другої половини V ст.

Якщо кієвську культуру можна вважати за пряме продовження київської, то походження пенківської культури менш зрозуміле. В.В.Седов пов'язує її виникнення з черняхівською культурою, а П.М.Третяков - з переселенням на південь носіїв пам'яток пізньозарубинецького кола лісової зони. Е.О.Горюнов головне джерело вбачає в місцевих, лісостепових, старожитностях київської культури. Проте у лісостепових та степових районах, що простягаються від Молдови до Сіверського Дінця і де у третій чверті I тис.н.е. поширились пенківські пам'ятки, у попередній час київська культура майже не відома. Не зважаючи на те, що головні риси пізніх київських пам'яток та пенківської культури, особливо на ранніх етапах розвитку останньої, співпадають або близькі,

максимальна спільність спостерігається з деснянськими пам'ятками типу Роїще та середньодніпровськими типу Хлопків. Ці старожитності з певними підставами можна наввати протопеньківськими, бо вони, за деякими ознаками, найбільш чітко зафіксованими у типах посуду, їх пропорціях, оформленні та ін., нагадують відповідні пеньківські елементи. Насамперед мова йде про біконічні відносно привезкуваті горщики та великі корчаги з наліпними пружками під вінцями.

Спільне походження колочинських та пеньківських пам'яток з київської культури підтверджується, зокрема, даними, що отримані нами під час широких розкопок поселення Сенча на р. Сулі. Численні уламки кераміки належали головним чином горщикам опуклобоких, банкоподібних, біконічних, циліндро-конічних та тюльпаноподібних форм, а також дискам, ліпній мисці та фрагментам кількох гончарних черняхівських посудин. В цілому матеріали Сенчі приблизно в рівній мірі поєднують риси київської, колочинської та пеньківської культур, що відображає початковий етап складання пеньківської культури на основі традицій населення більш північних територій (можливо Подесення), яке переселилось до лісостепу.

Крім "північних" рис пеньківська культура містить деякі інші культурні компоненти, які важко безпосередньо пов'язати з Подесенням або Середнім Подніпров'ям. До них слід віднести ліпні миски, горщики із загнутим всередину краєм або кулеподібним туловом. Пошук можливих прототипів приводить А.М.Обломського до східнолівобережної (сейминсько-донецької) групи київської культури, яка, зокрема, характеризується сильнопрофільованими опуклобокими горщиками привезкуватих пропорцій. Проте ці риси властиві пам'яткам III- початку IV

ст., а комплекси, які безпосередньо передують пеньківським, тут поки що невідомі.

Питання походження празької культури ґрунтовно пророблені В.Д.Бараном на матеріалах Західної України. З формуванням празької культури пов'язані передусім пам'ятки північно-західної периферії типу Черепин, які є структурно близькими до київських. Разом з тим, в останні роки з'явилися дані, що дозволяють припустити існування також у басейнах Прип'яті та Тетерева пам'яток кінця IV- початку V ст. з помітними празькими рисами (Савенки, Острів та ін.). Архаїчність ранньпразьких старожитностей, їх яскраво виражений "лісовий" характер, на нашу думку, свідчать про те, що центр їх формування знаходився у лісовій зоні, а не в межах черняхівської периферії.

Необхідно відмітити, що елементи згаданих культур V-VII ст. виступають в різних комбінаціях на різних пам'ятках київського типу. Так, пам'ятки верхньодніпровського локального варіанту лягли в основу колочинських. На базі старожитностей Подесення і лісостепового Лівобережжя також виникають місцеві колочинські пам'ятки, а їх найбільш південні групи стали субстратом пеньківської культури. Нарешті, особливою строкатістю характеризуються пам'ятки середньодніпровського локального варіанту, що взяли участь у формуванні і колочинської, і пеньківської, і, очевидно, празької культури.

Не існує принципових відмін між колочинськими і пеньківськими старожитностями та празькою культурою. Їх зближують топографія та розміри поселень, наявність підквадратних напівземлянок, керамічний комплекс, який складається, головним чином, з неорнаментованих ліпних горщиків і ско-

ворідок, поховань в трупоспаленням, набір знарядь праці та прикрас. Якщо розчленувати кожен з вказаних культур V-VII ст. на складові елементи, то з'ясується, що переважна більшість таких ознак для празької, пеньківської і колочинської культур співпадають, а відмінності стосуються лише переважання у складі керамічного комплексу окремих специфічних форм посуду і наявності в більшості напівземлянок празької культури печей-кам'янок, які відсутні у ранніх колочинських і пеньківських житлах. Рідкість таких культуродиференціюючих ознак, очевидно, може вказувати на певну єдність вказаних ранньосередньовічних культур, що утворюють своєрідну культурну спільність.

Значна схожість празької, пеньківської і колочинської культур при деяких другорядних відмінностях, особливо яскраво простежується на ранній стадії їх розвитку і дає можливість припустити, що в попередній період існувало більш-менш спільне в культурно-типологічному відношенні підґрунтя, на основі якого вони сформувались. Природньо, в гунський час, на зламі пізньоримської і ранньосередньовічної епох, відбулося певне перегрупування традиційних етнокультурних елементів, що призвело до утворення нових культурних явищ. Але генеральний напрямок формування ранньосередньовічних культур був пов'язаний перш за все з двома спорідненими культурними групами - київською культурою і черняхівськими пам'ятками верхньодністровського кола.

Все це дає підстави дійти висновку, що слов'янські культури V-VII ст. не кристалізувалися з різноманітних етнокультурних компонентів під час просування з Верхнього Подніпров'я на південь та південний захід (К. Годловський), а

мали свого попередника у вигляді київської культури, тобто останню слід розглядати як основу формування культур ранньоісторичних слов'ян. На сучасному рівні досліджень можна визначити, що фінальні пам'ятки культур римського часу, на базі яких виникли слов'янські старожитності (київська культура та деякі пам'ятки черняхівського типу), а також архаїчні пам'ятки ранньосередньовічних культур займають досить широку смугу порубіжжя лісостепової та лісової зон від верхів'їв Дністра, Прута та Західного Бугу на заході до верхів'їв Сейму, Псла та Дінця на сході. Ймовірно, цей ареал і відповідає території складання слов'янської етнічної спільності раннього середньовіччя.

У розділі 5 вивчається проблема формування слов'янського соціально-економічного комплексу. Розгляд господарської діяльності та суспільної організації носіїв пізньозарубинецьких пам'яток і київської культури показує, що цим групам був притаманний спільний специфічний культурно-господарський комплекс.

Економіка базувалась на екстенсивному землеробстві (орному у вигляді довгострокового перелугу та підсічному), та приселищному скотарстві м'ясо-молочного напрямку. Під поле використовувались переважно легкі ґрунти прирічкових ділянок. Починаючи з періоду кризи зарубинецької культури відбувається масове переселення на селища, які розміщуються у нетипових для попереднього часу топографічних умовах: на краю першої назаплавної тераси або на підвищеннях у заплаві. При цьому сільськогосподарські угіддя знаходились ближче до вологих річкових долин - це дозволяло звести до мінімуму наслідки деякої зміни клімату в бік більш посушливого.

Цілком вірогідно, саме тому ця система господарства виявилась досить стійкою і продовжувала існувати у населення Подніпров'я до VII-VIII ст.

За даними Г.О.Пашкевич і З.В.Янушевич, вирощувались переважно просо, декілька видів пшениці та ячмінь. Наприкінці періоду, що розглядається, фіксується певний прогрес у розвитку землеробства, який пов'язаний з появою серпів більш великих розмірів і досконалих форм, застосуванням нових типів сільськогосподарських знарядь (ручних жорен і залізних наральників), а також у підвищенні значення такого хлібного злака як жито.

Склад худоби за роботами Н.Г.Белан, О.П.Журавльова і В.П.Данильченко уявляється досить стабільним. Як для півнозарубинецьких пам'яток, так і для київської культури сільськогосподарські тварини розподіляються приблизно однаково: велика рогата худоба (відповідно 45 і 40% осіб), свиня (21 і 30%), дрібна рогата худоба (16 і 18%), кінь (18 і 12%).

Протягом I-IV ст. удосконалюються також навички ковальського ремесла, яке було найбільш розвинутою галуззю виробництва поряд з металургією заліза. Метал вироблявся на спеціалізованих поселеннях, прикладом яких є Лютіж. Серед півнозарубинецьких і київських пам'яток відомий також ряд окремих залишків залізобробного виробництва.

Г.О.Вознесенською, В.Д.Гопаком, М.Ф.Гуріним проведені металографічні дослідження 127 предметів з півнозарубинецьких та 181 виробів з київських пам'яток. При всій випадковості виборок та отриманих показників загальна тенденція простежується досить виразно - традиційні технологічні схеми

згодом доповнюються наваркою сталевого лева, частіше використовуються зварювання, псевдопакет та термообробка. Ширше застосовується сталь, очевидно, її частіше виготовляють на місці, ніж використовують довізну. Не виключено, що деякі технологічні схеми були запозичені київськими майстрами у черняхівських ковалів. Основні риси пізньозарубинецької і київської залізообробки знаходять близькі аналогії серед наступних археологічних культур тієї ж території, що належали ранньосередньовічним слов'янам.

Виготовленням прикрас і деталей костюму з кольорових металів займалися, ймовірно, тіж самі ковалі-універсали, які здебільш працювали з залізом і сталлю. Сировина (бронза, латунь, рідше - срібло та свинцево-олов'янисті сплави) була довізною і надходила у вигляді брухту, монет, невеликих злитків. Значна частина фібул та інших предметів вбрання вивалась із заліза.

Інші ремесла у населення пізньозарубинецької і київської спільностей мали головним чином домашній характер. Майстри при цьому залишалися в значній мірі пов'язаними з сільсько-господарською працею. Дещо більш високий статус, очевидно, займали спеціалісти-гончарі. В межах общинного ремесла носії пізньозарубинецьких і київських пам'яток займалися ткацтвом, обробкою дерева, каменю, шкіри та кістки або рога.

Унікальним є комплекс невеликої будівлі поселення Олександрівка 1. В нижній частині заповнення знайдені оброблені шматки рогу оленя та дося, в тому числі біля 30 деталей гребенів і понад сто обр'яків. Можливо, тут виготовлялись лише напівфабрикати, а найбільш складні операції по виготовленню гребенів, що вимагали високої кваліфікації і спеціаль-

ного інструменту, виконувались в іншому місці, вірогідно, на одному з розташованих неподалік черняхівських поселень лівого берега Десни.

Незважаючи на панування натурального господарства, у житті носіїв даних культурних груп певну роль відігравала обмінна торгівля. Особливого розвитку досяг обмін з племенами черняхівської культури. До складу численного черняхівського імпорту входили гончарна кераміка, ряд прикрас та знарядь праці, в тому числі туфові ротаційні жорна.

Обмінні контакти з іншими регіонами були більш обмеженими. В цьому зв'язку можна назвати кілька речей дяківської (Почеп, Титова Річка) та вельбарської культур (Тайманово), а також окремі прибалтійські фібули (Тайманово, Каменево 2). Речі півносарматського або гунського походження (фрагмент люстерка, трилопасні наконечники стріл, бронзовий давоник) знайдено на поселеннях Улянівка, Гочево 1, Каменево 2, Тазово.

Головним джерелом для реконструкції суспільних відносин носіїв даних етнокультурних груп є планування поселень і структура заселеності території. В цьому зв'язку необхідно відмітити наявність великих селищ, що складаються з кількох десятків будинків (Почеп, Оболонь, Абідня, Тайманово). Вони наслідують традиції ряду зарубинецьких центрів типу Пилипенкової Гори, однак для першої половини I тис.н.е. стають рідкістю. Основну ж масу становлять невеликі поселення з тонким культурним шаром, що свідчить про нетривале функціонування. Серед них виділяються такі типи планування:

- 1) розташування жителів більш-менш компактною групою з розміщенням основної кількості господарчих ям та інших споруд

окремо (Попово-Лежачі 4, Букріївка, Боромля 2, Лавриків Ліс); 2) житла розміщуються менш скупчено, а ями та інші господарчі споруди займають простір між ними та навколо них (Лютіж, Картамишево 2, Гочево 1, Сушки 2, Роше); 3) окремі садиби, що вміщували одне-два житла і господарчі споруди, розкидані на віддалі одне від одного (Глеваха, Шишино 5, Улянівка).

У плануванні кількох пізньоварубинських і київських поселень (Почеп, Картамишево 2, Боромля 2, Букріївка 2) можна відмітити елементи системи лінійних прив'язок, яка вперше була зафіксована Я.В.Бараном на кількох слов'янських поселеннях другої половини I тис.н.е.

Вірогідно, група (куш, гніздо) із кількох поселень, кожне з яких належало одній великій родині, утворювала таку ж суспільну одиницю, як і велике селище типу Почепа або Оболоні, тобто первісну сусідську общину чи клан.

В свою чергу, конічний клан лежить в основі більш крупного явища, що в сучасній етнографічній літературі отримало назву вождівство. Очевидно, саме йому (або племені, якщо мати на увазі не лише соціальні, але й етнічні функції) повинні відповідати більш великі зони концентрації пам'яток.

Господарство і суспільна організація носіїв пізньоварубинської та київської груп за своїми параметрами, що вміщують як загальний рівень ведучих галузей, так і ряд специфічних прийомів та знарядь, добре вписуються між варубинською культурою і ранньослов'янськими старожитностями V-VII ст. Очевидно, це може вказувати не тільки на єдину лінію соціально-економічного розвитку цих спільностей, але й на етнічну близькість їх носіїв. Серед синхронних культур

найбільшу схожість пізньюарубинецько-київський культурно-господарський комплекс має з зубрицькою групою і черняхівськими пам'ятками верхів'їв Дністра та Західного Бугу, що сформувались на II основі.

В розділі 6, заключному, підводяться деякі підсумки комплексного дослідження проблеми етногенезу слов'ян. Добре відомо, що свідчення давніх авторів про слов'ян досить обмежені і фрагментовані. Але, на відміну від даних інших дисциплін, письмові джерела мають етнічну, а також часову та просторову визначеність.

Особливої уваги заслуговують східноєвропейські венети кінця I ст., яких згадують Тацит та ін. Територія промивання та їх характеристика не виключає співставлення цієї групи з основним масивом стародавнього слов'янства. Однак найдавніше достовірне свідчення про слов'ян-венетів належить Йордану. Описуючи епоху розквіту остrogотського союзу племен, історик розповідає про війну рикса Германариха з венетами - предками добре знайомих Йордану склавинів, венетів і антів VI ст.

Значне місце у вивченні слов'янського етoгенезу належить також мовознавству, тому що вивчення мови невідривно пов'язане з історією народу - її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції праслов'янської мови, насамперед, успішно вирішено питання про відношення слов'янської до інших індоєвропейських мов.

Мовні контакти слов'ян простежуються перш за все з балтами, в меншій мірі - з германцями та іранцями і ще слабше - з фракійцями та кельтами. В останні часи гіпотеза, згідно якої загальнослов'янська прамова сформувалася на основі пеліферійних балтських діалектів, набула широкого розповсюд-

ження. Часто епоху виділення праслов'янської мови в прото-балтського (балто-слов'янського) масиву відносять до досить пізнього часу. Згідно лінгвістичних даних становлення балтської і слов'янської етномовних спільностей відбулося між Балтійським морем, Віслою, Россю, Сеймом, Окою та Західною Двиною. Архаїчні слов'янські гідроніми займають тут окраїнне південно-східне положення. Не виключено, що шар гідронімії Верхнього Подніпров'я, виділений О.М.Трубачовим і В.М.Топоровим, може відображати не чисто балтське, а балто-слов'янське явище до остаточного поділу між мовними групами.

Використання археологічних, історичних і лінгвістичних джерел дозволяє реконструювати ряд ключових моментів культурно-історичного процесу, що протікав у Подніпров'ї протягом першої половини I тис.н.е. Наприклад, аналізуючи повідомлення Тацита про венетів, необхідно відмітити таке:

1. Співпадає територія західної частини пізньозарубинецької, зарубинецько-пшеворської (зубрицької) груп і південно-західної частини зони проживання венетів, на якій вони, на думку Д.А.Мачинського, були "реально" відомі Тациту.

2. Венети часів Тацита знаходяться в стані переміщення. Вони "поборовнили всі ліси та гори" між фенами і бастарнами. В цей же час відбуваються міграції зарубинецьких племен, які супроводжуються появою пізньозарубинецьких пам'яток за участю місцевого субстрату.

3. Співпадають дати найбільш вірогідного отримання Тацитом повідомлень про венетів (друга половина I ст.н.е.), період розпаду зарубинецької культури і початок переміщення

зарубинецьких племен.

Оскільки повідомлення Тацита про венетів відповідає (територіально, хронологічно і по суті описаних подій) міграціям пізньозарубинецького населення, то є всі підстави вважати, що пізньозарубинецькі пам'ятки (а також зубрицька культурна група) залишені венетами.

Розглянемо також опис Йорданом війн готів Германариха в венетами. Тут також археологічні та історичні реалії часто співпадають:

1. Зараз точка зору, згідно якої носії вельбарської культури пов'язуються з готським союзом племен, набула загального визнання. Ймовірно, черняхівські пам'ятки з вельбарською традицією також належали готам, що запозичили ряд досягнень провінційно-римської культури. Племена київської культури можуть відповідати слов'янам-венетам, оскільки є прямими нащадками "пізньозарубинецьких" венетів Тацита і попередниками слов'янських угруповань VI ст. Йордана та Прокція.

2. Період активних контактів між черняхівсько-вельбарськими і київськими племенами у Середньому Подніпров'ї охоплює початок IV ст. Цей час в цілому не суперечить періоду гото-венетських війн, про які повідомляє Йордан.

3. Під кінець цього часу черняхівсько-вельбарське населення практично витискає з лісостепу київські племена. Це підтверджується тим, що на ряді селищ київський горизонт був перекритий черняхівськими шарами (Обухів 1 і 3, Глеваха, Бомря 2, Гочево 4). Очевидно, це просування супроводжувалось воєнними сутичками.

Можливо, внаслідок описаних подій деяка частина

слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я і особливо на сході Лівобережжя потрапила під політичну та економічну залежність від держави Германариха, наслідком чого стала, ймовірно, культурна та етнічна асиміляція цих венетських груп. Разом з тим, сама наявність досить чіткого кордону між київською та черняхівською культурами в цей період, нечисленність черняхівських імпортів в лісовій зоні, вірогідно, вказують на перебільшення Йорданом значення поразики венетів. Надходження черняхівських імпортів і ряд технологічних новацій лише в незначній мірі змінили традиційний спосіб життя. Скоріш за все, "північні народи" були лише номінально залежними від готського племінного союзу.

Останній сюжет стосується описаної Йорданом війни "антів Боза" і готів Вінитарія:

1. Відомі події відбулися незабаром після навали гунів у 375 р., тобто в кінці IV - початку V ст., що співпадає з фінальною стадією київської і черняхівської культур.

2. Конфлікт, скоріш за все, відбувся десь на межі готського і венето-антського ареалів. Групи пам'яток Київського Подніпров'я і Чернігівського Подесення знаходяться в зоні активних контактів київської і черняхівської культур.

3. Анти, описані Йорданом і Прокопієм у VI ст., в науковій традиції останніх десятиріч пов'язуються з носіями пеньківської культури. Її безпосередніми попередниками є пам'ятки типу Хлопків і типу Роїще, тому не виключено, що саме до племен, які їх залишили, якимось скифо-сарматськими угрупованнями в складі "імперії" Германариха вперше був застосований етнонім "анти". Проте, можливо цей термін був

ретроспективно перенесений Йорданом на предків антів VI ст., відомих на рубежі IV/V ст. під давнім іменем венетів.

Очевидно, згадуваними Йорданом венетами VI ст., як вважає В.Д.Баран, було населення дзедзіцької культури. Саме ця окраїнна слов'янська група, що розміщувалась по сусідству з германськими племенами, могла довше за всіх зберегти старе ім'я венетів, в той час як слов'янські племена Центральної і Східної Європи, що розвивалися більш динамічно, широко застосовували нові етноніми - склав'яни (слов'яни) та анти. Таким чином, етнонім, що належав спочатку невеликій групі, розповсюджується згодом на одну з найбільших ранньосередньовічних слов'янських спільностей. Пізніше, на початку VII ст., етнонім анти також зникає з сторінок хронік. Отже, імена венетів і антів, які були дані слов'янам їх сусідами, поступово поглинаються самоназвою "слов'яни".

Злиття в одне ціле культурно-побутового комплексу (він охоплює формування достатньо близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їх носіїв, єдність релігійних уявлень, яка відображена в існуванні кількох основних варіантів поховань з кремацією), спільність мови, зафіксованої давніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне - зростання самосвідомості, відображене в широкому застосуванні самоназви "слов'яни", дозволяє говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис.н.е. Далі мова може йти вже про етногенез східних, західних і південних слов'ян, ще пізніше - про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів.

Основні положення дисертації викладені у таких роботах:

1. Новые памятники III-IV вв. н.э. в Черниговском Подесенье // Новые исследования археологических памятников на Украине.-К.- 1977.- С.123-141.
2. Поселения киевского типа близ Чернигова// Проблемы этногенеза славян.-К.-1978.-С.91-108 (у співавторстві з Є.В.Максимовим)
3. К сложению памятников киевского типа // Актуальные проблемы археологический исследований в Украинской ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых учёных. - К. - 1981. -С. 94-95
4. О характере контактов киевской и черняховской культур // КСИА. -1984.-N178.-С.81-86.
5. Ранние славяне Подесенья III-V вв. - К.-1984.-123с.
6. Киевская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс.н.э.-К.-1985.-С.51-59
7. Колочинская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс.н.э.-К.-1985.-С.93-98.
8. Социально-экономическое развитие населения территории Украинской ССР в I тыс.н.э.// Этнокультурная карта территории Украинской ССР I тыс.н.э.-К.-1985.-С.141-156.
9. Киевская культура // Археология Украинской ССР.- Т.3.- К.- 1986. -С.100-113 (у співавторстві з Н.М.Кравченко)
10. Колочинская культура // Археология Украинской ССР.- Т.3.- К.- 1986.- С.167-174.
11. Про культурно-історичний процес на території України в першій чверті I тис.н.е. // Археологія. - 1986. - N.56. -С. 32-46 (у співавторстві з Д.Н.Коваком)

12. Соціально-економічний аспект вивчення слов'янських культур півдня Східної Європи // Археологія.-1987.-№57.-С.56-67 (у співавторстві з О.П. Моцею)

13. Новые исследования памятников III-IV вв. в Среднем Поднепровье // Труды V Междунар. конгр. археологов-славистов.- Т.4. - К.- 1988. - С. 208-212.

14. К методике сравнительного анализа памятников Поднепровья римского и раннесредневекового времени // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР (тези доповідей). - К. -1989.- С.224-226

15. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.- Lublin.-1989.-Т.II.-С.231-247

16. Новые исследования памятников первой половины I тыс.н.э. на Сумщине // Питання археології Сумщини. - Суми. - 1990. - С. 60-64

17. Поселение I тыс.н.э. у с.Роище на Черниговщине // Раннеславянский мир. Материалы и исследования.-М.-1990.-С.-45-74.

18. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период - К. -1990. -488с. (у співавторстві з В.Д.Бараном, Б.В.Магомедовим та ін.)

19. Походження слов'ян.-К.-1991.-144с.(у співавторстві з В.Д.Бараном, Д.Н.Коваком)

20. Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономические и идеологические причины . -Препр.-К.-1991.- 48с. (у співавторстві з А.М. Обломським, О.В.Петраускасом)

21. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры.- М.-1991.- 175с.(у співавторстві з А.М.

Обломським).

22. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. - К. -1992. - 224с. (у співавторстві в Н.С.Абашиноу).

23. Памятники III-VII вв. в Черниговском Подесенье // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. - Чернігів. -1992. - С. -19-24.

24. The Slavs of the Dnieper Basin in the Migration Period // A Conference on Medieval Archaeology in Europe, Pre-printed Papers. - V.4. - 1992. - P.161-166

25. Киевская культура // Славяне и их соседи в конце 1 тыс. до н.э. - первой половине 1 тыс.н.э. - Археология СССР. - 1993. - С.106-122 (у співавторстві в Є.В.Максимовим)

26. Праслов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку// Старожитності Русі-України. - К. -1994. - С.73-79.

Terpilovsky R.V. The Slavs of the Dnieper Basin in the First Half of the 1st Millennium AD.

Dissertation for the degree doctor of history (archaeology). Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev, 1994.

On the basis of late Zarubintsy sites of the 1st - 2nd cent. AD and Kiev culture of the 3d - 5th cent. AD in the forest-steppe and the south forest zone early Medieval cultures - Kolochin and Penkovka - were formed. All this antiquities were determined by common cultural and economic structure. Archaeological, historical and linguistical data give ground to consider the late

Zarubintsy and Kiev tribes were direct ancestors of the early historical Slavs - the main group of east-European Venets of the 1st - 4th cent. AD.

Терпиловської Р.В. Славяне Поднепрів'я в першій половині I тис.н.в.

Дисертація на соискание ученої ступені доктора історических наук по спеціальності 07.00.05 - археологія, Інститут археології НАН України, Київ, 1994

На основі поднезарубинецьких пам'яток I-II вв. і київської культури III-IV вв. в лісостепі і на юге лесної зони Поднепрів'я формуються раннесередньовікові культури - колочинська і пенківська. Все укзанне древності образують окределене культурно-хозяйственне єдинство. Археологіческіе, історическіе і лінгвістическіе данніе повволяють считати поднезарубинецько-київськіе племена непосредственными предками раннеісторических славян - основної групою восточноєвропейських венетів I-IV вв.

Ключові слова - піднезарубинецькі пам'ятки, київська культура, ранньоісторичні слов'яни, венети.

АВ 31.596

Підп. до друку 2.12.94.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

Ум.друк.арк. 1,8. Обл.-вид.арк. 2,0. Тираж 100 прим.

Зам. 168.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки НАН України.

252011 м.Київ 11, вул.Панаса Мирного,26.